

ידיעות חדשות על חיי ר' עובדיה מברטנורא באיטליה

אריאל טואף

לשם שחזור דמותם של אישים שהטביעו את חותמם על ההיסטוריה התרבותית והחברתית, יש לחשוף את הפרטים הביוגראפיים שעיצבו את עולמם. ברוב המקרים מדובר בגורם שבלעדיו נמנעת מאתנו הבנה אמיתית, גורם המהווה את נקודת ההתייחסות היחידה הקושרת את האדם בצורה ממשית להיסטוריה שלו. אדם בלי ביוגראפיה הופך לישות ערטילאית, חסרת משמעות, או בפשטות לא קיים.

ר' עובדיה מברטנורא (da Bertinoro)¹ הוא אחד מהמקרים שעליהם אני רומז. רק החל מסוף שנת 1485, כשהוא היה כבר בגיל העמידה, תולדות חייו יוצאים מהצל והערפל שעטפו אותם. אגרותיו המפורסמות מארץ-ישראל שופכות אור על חייו, אלא שאין הן מאפשרות להגיע מעבר למה שנרשם באנציקלופדיה יודאיקה החדשה: 'מעט ידוע על משפחתו, שמוצאה מן העיר ברטינורו שבאיטליה הצפונית. תקופה מסוימת הוא עשה כנראה בעיר צ'יטה די קאסטלו (Città di Castello)². ואכן כאשר ר' עובדיה באגרותיו מארץ-ישראל מספר על עזיבתו את מקום מושבו באיטליה למציאת נמל שממנו יוכל להפליג לארץ הקודש, הוא כותב: 'כאשר כליתי מעשי בארץ מכורתי בעיר קאשטילו כתשעי באחד לחודש נא' בכסלו רמ"ו — 9 בנובמבר 1485, משם נסעתי ועברתי ברומה [...]'.³ צ'יטה די קאסטלו נמצאת במחוז אומבריייה (Umbria), בעמק העליון של הנהר טיבר, על גבול מחוז טוסקאנה (Toscana). במאה ה-15 היתה העיר חלק ממדינת האפיפיור. יהודים הגיעו לעיר רק בסוף המאה ה-14, מאוחר יחסית לעומת המרכזים החשובים שבאומבריייה, כגון פרוג'יה (Perugia), טרני (Terni), פוליניו (Foligno) וספולטו (Spoleto) — שבהם אנו עדים לנוכחות יהודית מאורגנת כמאה שנה לפני כן. החוזים הראשונים להלוואה בריבית (condotta), שנחתמו בין מושלי העיר לקבוצה של בנקאים יהודים יוצאי

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

1 בין החוקרים אין תמימות דעים לגבי תעתיק השם של ר' עובדיה מברטנורא או מברטינורו. אנו קיבלנו את הראשון. מחבר מאמר זה גורס את השני (וראה להלן הערה 18), למען האחידות גם במאמר זה צוין התעתיק הראשון.

2 ראה: אנ"י, ח, עמ' 698.

3 ראה: יערי, עמ' 103-104; הרטום ודוד, עמ' 54.

ציטת די קאסטלו – תחריט מן המאה ה־15

פרוג'יה, הם משנת 1390. בשנים שאחרי כן הצטרפו לראשונים יהודים נוספים, רובם עוסקים בהלואה, אם כי בתוכם היו רופאים ובעלי־מלאכה. אלה באו בעיקר מרומא ומן המרכזים שבמחוז רומאניה (Romagna) ולה מארקה (La Marca) באיטליה המרכזית: כגון רימיני (Rimini) ופזארו (Pesaro). באמצע המאה ה־15 היו שבע משפחות של בנקאים פעילות בציטת די קאסטלו, ונראה שמספר היהודים שבה באותו פרק זמן הגיע לכחמישים. היה להם בית־כנסת ברובע סאן אג'ידיו (S. Egidio) בביתם של האחים יצחק, שלמה ויקותיאל (Salomone, Isacco, Consiglio), הבנים של הרופא שלמה בן משולם (Salomone di Bonaventura), איש חסות האפיפיור מארטין ה־5. בית־הקברות של הקהילה היה מחוץ לחומות העיר, לא הרחק משער סאן ג'יאקומו (S. Giacomo), על מגרש שנמכר ליהודים על־ידי הנזירים של מנזר סאן בנדרטו (S. Benedetto).⁵ בשנת 1465 פקדה את העיר מגפת

4 ראה: ארצ'די'ק, העיר, 23, 158. על תולדות היהודים בציטת די קאסטלו מסוף המאה ה־14 עד הגירוש בשנת 1569 — ראה: טואף, די קאסטלו, עמ' 1-105.

5 על מספרם — ראה: טואף, די קאסטלו, עמ' 6-13. על בית־הכנסת — ראה: פומי, עמ' 24; מרצי, א, עמ' 229; טואף; די קאסטלו, עמ' 99-100. על בית־הקברות — ראה: ארצ'די'ק, נוטאריונים, ברטולומיו בוברי, 3, 47 (3.11.1451); 16, 39 (26.9.1469); 16, 47 (26.10.1469).

בנקאי יהודי איטלקי בחנותו, מלווה כסף לאישירת נוצרי (סוף המאה ה-14)

דבר קשה, ומספר נפגעים גבוה ביותר היה ברובע סאן אג'ידיו. כתוצאה מכך נמנעה מיהודים רבים כל אפשרות לגשת לבית-הכנסת ולנהל בו את תפילותיהם כסדרן, על-כן איפשר הבישוף המקומי לקהילה לפתוח בית-כנסת שני ברובע שער סאנטה מארייה (S. Maria) בבית הבנקאי משולם בן יהודה (Bonaventura di Leone) מקאסטלו.⁶ נראה ששני בתי-הכנסת פעלו לפחות עד שנת 1569.⁷ במחצית השנייה של המאה ה-15 נעשתה צייטה די קאסטלו למרכז היהודי החשוב באזור. גרמו לכך ירידת קרנה של פרוג'יה, העיר הגדולה שבאומברייה, בעקבות הקמת מוסד-האשראי הנוצרי (Monte di Pietà) הראשון מסוג זה באיטליה, שנוסד בשנת 1463, והמשברים הדומים שעברו הבנקאים היהודים בפירנצה ובטוסקאנה כולה.⁸ בשנות השבעים של המאה, ובמיוחד אחרי 1495 כאשר גם בפירנצה נוסד 'מונטה די פייטה', עברו יהודים רבים את גבולות מדינת הכנסייה מצפון וקבעו את מושבם בצייטה די קאסטלו. בתחילת המאה ה-16 מנתה הקהילה היהודית במקום יותר מ-150 איש והיוותה מרכז יהודי חשוב יחסית לסדר הגודל של הקהילות היהודיות האחרות באיטליה באותו זמן.⁹ בהסכמי ה'קונדוטה' שנחתמו בשנת 1459 בין שליטי העיר ובין היהודים, שהתחייבו להשקיע בהלוואה בריבית סכום מינימאלי של 3000 פלורנינים,

6 ראה: ארכיון הבישוף, 7, 55.ב.

7 ראה: שטרן, עמ' 145.

8 על הקמת 'מונטה די פייטה' בפרוג'יה ועל השפעתה על חיי היהודים בעיר — ראה: מאירלי וניקוליני, עמ' 150-153; טואף, פרוג'יה, עמ' 69-82. על משבר הבנקים היהודים בפירנצה ובטוסקאנה בסוף המאה ה-15 — ראה: קאסוטו, פירנצה, עמ' 43-67.

9 ראה: טואף, די קאסטלו, עמ' 13-17.

הוענקו ליהודים פריבילגיות מרחיקות לכת, לרבות אזרחות עם כל הזכויות הנלוות ובתוכן הזכות להחזיק נכסי דלא נייד. תנאי ראשון בחוזה, שכלל 24 תנאים, היה:

בראש ובראשונה לשבח הלל והודיה לאל עליון הכל יכול ולשמירת תורתנו הקדושה שמשנה הנביא נתן ומסר לנו ולאבותנו, אנחנו היהודים מבקשים שאדוננו ה'פריורו' (Priori) ידאגו לכך ויתקנו תקנות שלפיהן לא תהיה סמכות כלשהיא לאף מושל או פקיד של העיר להכריח אותנו או בני משפחתנו, או המנהלים, הפקידים, הנציגים והעוזרים העובדים בחנות שלנו, או המלמדים היושבים בביתנו, לעבוד ולעסוק בהלוואה בשבתות ובימי חגיגנו, וזה יכלול את הלוואות הכספים עצמה, את החזרת המשכונות, וכל מלאכה אחרת הקשורה בחנות ההלוואה.¹⁰

הסכמי ה'קונדוטה' חודשו כ-12 בפברואר 1485 ולא הוכנסו בהם שינויים בעלי משמעות בהשוואה לתנאים הקודמים.¹¹ מושלי העיר דאגו לרשום בהקדמה לנוסח ההסכם החדש איגרת מאת האפיפיור פיוס השני, שנשלחה אליהם כ-4 במאי 1459, ובה ראש הכנסייה מעניק להם חופש פעולה מוחלט למציאת פתרונות כדי להקל על מצבם הקשה של עניי העיר ולספק את צרכיהם.¹² ככל הנראה פירשו מושלי העיר נכונה את איגרת האפיפיור כאישור עקיף להמשך פעילותם של הבנקאים היהודים במסווה של מתן שרותים לאוכלוסייה הנזקקת. תנאי ה'קונדוטה' משנת 1485 כמעט זהים לאלה של החוזה הקודם משנת 1459, אלא שהפעם הוענק פטור לבנקאים היהודים מלשאת את אות הקלון. ל-24 התנאים הקודמים נוסף תנאי חדש, המאפשר רשמית ליהודים הספקת בשר כשר:

לכל הקצבים הפועלים בעיר תהיה רשות להכין את הבשר כמנהג היהודים לפי בקשתם ולמכור אותו להם במחיר זהה לזה של הבשר הנמכר ליתר אזרחי העיר. הקצבים האלה לא ייחשבו בשום אופן לעבריינים ולא ייענשו בעונש כלשהוא. וזאת אפילו אם במעשה זה עברו על התקנות והמנהגים הנהוגים באגודה המקצועית (Arte) שלהם.

בראש החוזה מופיעה רשימת הבנקאים שפעלו בעיר, שעליהם חלו הזכויות והחובות שבתנאי החוזה. הרשימה כוללת 17 שמות של בנקאים, ובראשם Maestro Servadio di Abramo da Bertinoro — הוא רכנו עובדיה בן אברהם מברטנורא. תוארו Magister, Maestro, כנראה לא בא, כברוב המקרים, לציין כי עסק ברפואה, אלא את היותו מוכר כרב היהודים. כידוע, בתעודות לאטיניות התואר רב תורגם בדרך-כלל

10 ראה: ארצ'ד"ק, העיר, 46, 44א.

11 ראה: ארצ'ד"ק, העיר, 52, 119א-124ב.

12 ראה: ארצ'ד"ק, העיר, 52, 118א.

Magister Magister או Magister scholarum¹³. מיקומו של ר' עובדיה בראש הרשימה בא לציין את מעמדו הבכיר בין הבנקאים הפועלים בעיר, ולמרות חוסר התייעוד על היקף עסקותיו בהלוואה בריבית אפשר להסיק, שבעיני שלטונות העיר נחשב ר' עובדיה לכולט בין המלווים היהודים בעיר באותו זמן.¹⁴ ברשימה מופיעים שמות של יהודים מצי"טה די קאסטלו המוכרים לנו ממקורות אחרים. לדוגמה Reguardato di Abramo da Alatri הידוע לנו במקורות העבריים בשם שמריה בן אברהם מאלטרי, אשר פעל כסופר בפירנצה ובגוביו (Gubbio) בשנות 1470-1472 והשאיר לנו רשימה של מרשמים רפואיים מפרי עטו בכתב-יד רומא, קאזאנאטנסה (Casanatense) 15.194 בין המלווים המוזכרים ברשימה מופיעים גם האחים אלישע ויעקב מקאסטלו (Eliseo e Giacobbe da Castello), שנמנו עם אחת המשפחות היהודיות הותיקות בעיר, אשר, כאמור לעיל, אחד משני בתי-הכנסת של הקהילה היה ממוקם בביתם ברובע שער סאנטה מארייה.¹⁶ העדות על המלווים אלישע ויעקב מצטרפת לעדות נוספת על פעילותו של ר' עובדיה במקום. בכתב-יד רומא, קאזאנאטנסה 219 ו-220, שמור אגרון ובו מכתבים מפרי עטם של מחברים שונים, שפעלו בערים שונות באזור לה מארקה במרכז איטליה מאמצע המאה ה-15 עד סוף המחצית הראשונה של המאה ה-16.¹⁷ עשרה מכתבים לפחות, הנושאים את החתימה 'הצעיר עבדיה ירא' או 'עבדיה', נכתבו, לפי דעתי בלי ספק, בידי ר' עובדיה מברטנורא.¹⁸ באיגרת אחת הוא כותב לבנקאי שישב בעיר פוסומברונה (Fossombrone) שבדוכסות אורבינו (Urbino) והציע לו את השרותים של שני האחים מצי"טה די קאסטלו. בהמלצתו החמה הוא משבח את אלישע כמנהל חנות להלוואה, בעל ניסיון, מוכשר ונאמן ומזכיר את אחיו יעקב כמלמד תינוקות ונערים ידוע ומנוסה:

Magister Guadalo de habitano de Bertinoro.

שמו של ר' עובדיה על מסמך ארכיוני מ-12 בפברואר 1485, מהעיר צי"טה די קאסטלו

13 ראה: בונפיל, עמ' 55.

14 ראה: טואף, די קאסטלו, עמ' 18-19.

15 ראה: די רוסי, ג, עמ' 35, 191; סאצ'רדוטי, עמ' 610 מס' 194; פריימן, עמ' 316-317; קאסטו, פירנצה, עמ' 188-189.

16 ראה: טואף, די קאסטלו, עמ' 17-18.

17 על כתב-היד — ראה: קאסטו, מכתבי, עמ' 296-297.

18 על הכינוי 'ירא' — ראה: קאסטו, מכתבי, עמ' 300. לע"ד אין להוציא מכלל אפשרות שהשם 'מברטנורא' מהוה שיבוש של הקיצור 'ר' עובדיה מברטנו' ירא'. א' דוד טען לאחרונה, שהאגרות שבכתב-יד רומא, קאזאנאטנסה 220, אולי לא נכתבו בידי רע"ב 'שכן אין כל רמז לשמו של רע"ב באיגרות הללו' — ראה: הרטום ורוד, עמ' 40. בדיקת כתב-היד מראה בבירור, שהשערה זו אינה נכונה.

[...] כי אתה העידות את רוחי לאמר כי היה אדוני חפץ באיש אמונים יעמוד על משמר הבית שם פוס(ומרוני) [...]. את דברי אדוני זכרתי ונתון את לבי ולך אומר להודיעך כי האיש אלישע מקסטילו העומד פה עמנו היום נאמן בית חפץ לצאת מן המקום לסבת מה עלה על לבו, ואני בשמעי את דבריו אמרתי זאת ליה"ודה. ועתה אדוני אם בו חפצת בא יבא ברכה, וכי שכיר הוא יבא בשכרו אשר הוא ד' דוק(טים) לחודש. ודע אדוני כי האיש איש אלוקים הוא, יהיה צדק אזור מותניו והאמונה תמיד אזור חלציו וכותב וחותרם ושוחט ובודק ועולה לא נמצא בשפתיו [...] ולעת הצורך ילך לרגל המלאכה אשר לפניך מפוס(ומרוני) לאור(בינו) [...]. תכתוב אליו בעצמו בקסטילו אשר הוא שם לגבות אקפותיו אשר לו שם בפקדון, כי יבא לשרתך בלב שלם ובנפש חפצה כי כן נשארנו בהסכמה יחד [...] ודע אדוני כי אם תחפוך יעמוד עמך עדן עדנים כי הוא פנוי מאשה גם כן ואח אין לו כי אם כמ' יעקב מקסטילו המלמד אשר כבד עמד ללמוד עמכם זה שנים מה והוא בן ארבעים לכי"נה אשר אוכל להבין, וכבר למד גם הוא נערים מהשגת תורה וכתובים ופי' ויש לו קריאה טובה יוכל ללמוד הנערה אחותך לפעמים כאח לה ממש בלי מחשבת פגול כי מכל בית נאמן הוא [...] ¹⁹.

ר' עובדיה מברטנורא הגיע לצי"טה די קאסטלו כנראה סמוך לשנת 1485. אמנם שמו לא מוזכר ברשימה המצורפת לתנאי ה'קונדוטה' בשנת 1459, הכוללת את שמות הבנקאים הפועלים בעיר. אבל אינני סבור שתחנתו הקודמת היתה העיר ברטינורו במחוז פורלי (Forli) שבמחוז רומאניה, מקום מוצאה של משפחתו, אלא מאזור לה מארקה הקרוב לאומבריייה. אם נחזור לאגרון לדוגמה שבכתב-יד קאזאנאטנסה 219 ו-220, נשים לב שכמעט כל מקומות הישוב היהודים המוזכרים שם הם באזור לה מארקה ומיעוטם באומבריייה ובטוסקאנה: Recanati — 11 אזכורים; Fossombrone — 7 אזכורים; Urbino — 4 אזכורים; Matelica — 3 אזכורים; Città di Castello — 4 אזכורים; Pesaro — 2 אזכורים; Ascoli — 2 אזכורים; Camerino, Fabriano, Cagli, Fano, Ancona — אזכור אחד כל אחת. הכפר סאן ג'ינזיו (San Ginesio), 680 מטר מעל פני הים, 39 ק"מ מן העיר מאצ'ראטה, Macerata, היום מונה 1,304 תושבים) זוכה באגרון ל-10 אזכורים. מעניין יותר הדבר, שרוב האזכורים הם באגרות החתומות 'עבדיה', 'הנער עבדיה ירא', 'הצעיר עבדיה ירא'. הנה כמה דוגמאות: 'זהכל ס' יינשי בערי' (דף 36ב), 'לקחת את פלוני להעליהו פה אל ארץ ס' יינשי' (דף 37ב) [שני המכתבים הנ"ל חתומים בידי 'הנער עבדיה ירא י"צ']. 'פה ס' יינשי' (דף 112 א); 'רק אחרי שובי הנה ס' יינשי' (דף 150א); 'כי עומדות היו רגלי בשערי ס' יינשי' (דף 186ב). אפילו איגרת ההמלצה של ר' עובדיה על האחים אלישע ויעקב מקאסטלו, שקטע ממנה הובא לעיל, עשויה

ללמד שמקום מושבו של המחבר היה ב־San Ginesio: 'השיבני כוונתך הרצויה פה ס' יינשי ודרך מצוותך ארוץ'.²⁰ צירוף ידיעות אלה מלמד, כי מי שיחפש בארכיון העירוני של San Ginesio, חומר על חייו עובדיה באיטליה, קודם עלייתו לארץ-ישראל, ודאי לא יעלה חרס בידי.²¹

20 כל הציטוטים מובאים מכתב־יד רומא, קאזאנאטנסה 220.
21 ד"ר ס' ברנארדי, חוקרת איטלקיה מן העיר צ'ינגולי, הודיעה לי באחרונה, שבחיפושיה בארכיון העירוני של סאן ג'ינזיו מצאה תעודות הנוגעות ל'מאיסטרו סירבדיו', שהוא כנראה רע"ב.

הפניות ביבליוגראפיות

Encyclopaedia Judaica, Jerusalem 1974.	אנ"י
Archivio Vescovile di Città di Castello.	ארכיון הבישוף
Archivio Comunale di Città di Castello, Annali.	ארכיון העיר
—————, Notarile.	ארכיון נוטאריונים
ר' בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הריניסאנס, ירושלים תשל"ט.	בונפיל
G.B. De Rossi, Mss. codices hebraici, Parma 1803.	די רוסי
מ"ע הרטום וא' דוד, 'ר' עובדיה ירא מברטנורא ואיגרותיו מארץ ישראל', יהודים באיטליה — מחקרים יוצאים לאור במלאת מאה שנה להולדתו של מ"ד קאסוטו, ירושלים תשמ"ח, עמ' 24-108.	הרטום ודוד
A. Toaff, 'Gli ebrei a Città di Castello dal XIV al XVI secolo', <i>Bollettino della Deputazione di Storia Patria per l'Umbria</i> , 72 (1975), n. 2, pp. 1-105.	טואף, די קאסטלו
———, <i>Gli ebrei a Perugia</i> , Perugia 1975.	טואף, פרוג'יה
א' יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת-גן 1971.	יערי
Ms. hebr. Casanatense 200.	כתב־יד רומא
S. Majarelli—U. Nicolini, <i>Il Monte dei Poveri di Perugia, periodo delle origini (1462-1474)</i> , Perugia 1962.	מאיארלי וניקוליני
G. Muzi, <i>Memorie civili di Città di Castello</i> , Città di Castello 1842.	מוזי
G. Sacerdote, <i>Catalogo dei codici ebraici della Biblioteca Casanatense</i> , Firenze 1897.	סאצ'רדוטי
L. Fumi, <i>Inventario e spoglio dei registri della tesoreria apostolica di Città di Castello</i> , Perugia 1900.	פומי
A. Freimann, 'Jewish Scribes in Medieval Italy', Alexander Marx Jubilee Volume, New York 1950, pp. 231-342.	פריימן
מ"ד קאסוטו, 'מכתבי ר' עובדיה מברטנורו', הצופה לחכמת ישראל, י (תרפ"ו), עמ' 296-302.	קאסוטו, מכתבי
U. Cassuto, <i>Gli Ebrei a Firenze nell'età del Rinascimento</i> , Firenze 1918.	קאסוטו, פירנצה
M. Stern, <i>Urkundliche Beiträge über die Stellung der Päpste zu den Juden</i> , Kiel 1893.	שטרן